

Klassmärken – tecken som röjer

Om motstridiga logiker i ett institutionaliserat möte

AGNETA LILJA är fil. dr i etnologi och tidigare lektor på Södertörns högskola. Hennes forskning är dels arkivrelaterad, t.ex. avhandlingen *Föreställningen om den ideala uppteckningen, dels genusinriktad på kvinnors berättande. Hon har även undersökt moderna seder, framför allt halloween (1998 och 2017). På senare år har hon studerat dödsrunor över män och kvinnor i vetenskapen och män i näringslivet. Hon skriver nu på en monografi om språkforskaren Herman Geijer, chef för ULMA i Uppsala 1914–1938.*

Foto: Mattias Reinholdsson.

En arbetarfamilj som ... *pratade högt och bråkigt* ... i mycket *tarfliga helgdagskläder*. Sympatiskt folk, fast ... *grofva i fasonerna* (ULMA 36902:654d s. 19),

i boken *Mitt förnamn är Ronny* beskriver professor Ronny Ambjörnsson (f. 1936) sin klassresa utifrån sitt förnamn. När han fick det var det modernt. Han delade det med flera i folkskolan, men var ensam om det på gymnasiet. "Omisskännligt", skriver han "är det ett namn som röjer sitt klassursprung". Namnet avslöjade att han kom från arbetarklassen och eftersom arbetarbarnen sällan gick på gymnasiet, blev hans namn där ett tydligt klassmärke (Ambjörnsson 1996:6ff.).

Min definition av klassmärke rymms inom Pierre Bourdieus habitusbegrepp, dvs. hur smak och stil, sätt att röra sig, att tala och att ta socialt utrymme röjer ursprung och bemöts och bedöms av omgivningen (Bourdieu 1992: 291ff.). Klassmärken hör intimt samman med klassresa och social klättring, som kultursociologen Mats Trondman undersökte i sin avhandling 1994. Han såg klassresan som en process i delar: lossbrytning, inträde och förhållningsätt till ursprunget (Trondman 1994:25, 133ff.). Hans tankar, liksom Beverly Skeggs om respektabilitet, har varit vägledande för mig.

Sociala grupper (klasser) med olika mycket resurser och inflytande i samhället utvecklar medvetet och omedvetet livsstilsmönster. Detta tar sig uttryck i smakpreferenser som skiljer sig åt mellan grupperna. Den smak som utvecklas av de ledande klasserna blir dock gärna norm också för andra grupper. Så blev det borgerliga skiktets smak och livsstilsmönster under sent 1800- och tidigt 1900-tal förebild för många i samhället. Inte

minst skapade arbetarklassen genom disciplinering av de sina sin variant av det borgerliga: den skötsamme arbetaren (Ambjörnsson 1988:9ff., Frykman & Löfgren 1979:185ff., Trondman 1994:40., Löfgren 1991:24f.).

Mitt syfte är att studera hur klassmärken skapar och upprätthåller skillnad. Jag använder min egen levda erfarenhet av att göra klassresan och resultatet av intervjuer jag gjort med tio anonyma informanter, fem kvinnor och fem män, där alla utom K5 var uppvuxna i arbetarhem. Ingen använde begreppet klassmärke, men förstod det som medvetna eller omedvetna märkörer. Min tanke var ursprungligen att diskutera fenomenet med exempel från olika klasser, men samtalen kom att handla om vad informanterna uppfattade som utmärkande för arbetarklass och/eller vad några (de yngre) kallade "white trash", en pejorativ benämning på vita, bidragsberoende personer i USA med låg social status. Ett problematiskt begrepp, men med hjälp av det gjorde de en signifikant åtskillnad inte *mellan* klasser utan *inom* arbetarklassen (se https://sv.wikipedia.org/wiki/White_trash, Skeggs 1999:9).

UPPFOSTRAN TILL KLASSEMEDVETANDE

När jag växte upp på 1950- och 1960-talen medvetandegjordes jag om min sociala tillhörighet till den skötsamma arbetarklassen på flera sätt. Jag lärde mig att yvas över att när "vi" (läs: socialdemokraterna) fick politisk makt och folket allmän rösträtt, ledde det till en mindre revolution i samhället. "Sossarna", menade min far, förde en rättvisepolitik som gjorde det möjligt för en "vanlig knegare" som han att t.ex. kunna skaffa bil. Mitt klassmedvetande nöttes in under söndagarnas pro-

menader till och från garaget som vi hyrde i en annan del av staden. Min far hade tre arbeten samtidigt. Han var försäljare (dagtid), biografvaktmästare (kvällstid) och croupier (nattetid). Att tvingas arbeta så mycket för att få ihop en rimlig lön att leva på var i sig ett klassmärke. Men han hade råd att köpa bil!

Mina morföräldrar var politiskt intresserade och kunniga. Min mormor f. 1904 som var statarbarn och uppvuxen på sörmländska gods som Rockelstad och Sörby kände både stolthet och skam över sin bakgrund, som hon ytterst sällan talade om. Hon var den som introducerade mig för begreppet "klassmärke". Ett exempel hon gav var tatueringar, som hon menade var avslöjande och deklasserande. Tatueringar hade bara ohederligt folk, kriminella och sjömän (och den danske kungen som varit på sjön) dvs. sådana som levde ett liv som inte överensstämde med normen: den kriminelle bröt mot lagen och sjömannen förde ett omoraliskt och vagabonderande liv, oförenligt med ett stabilt samhälle. Ett annat exempel var polisonger. Dessa bars främst av betjänter, av tjänstefolk, menade hon. I det moderna Sverige hon hyllade var tatueringar och polisonger klasstecken på kroppen, märken som röjde social tillhörighet och var till men för bäraren.

Min far (f. 1929), som var en nykter och skötsam arbetare i konfektionsbranschen, talade inte om klassmärken, men om respektabilitet i termer av stil och smak vad gällde renlighet, klädsel och kropps- och impuls kontroll. Stillöst var t.ex. att vara gapig och högröstad så att man drog uppmärksamhet till sig (jfr "talade högt och bråkigt" ovan) och att använda ett ovärdat språk. När det gällde renlighet var det stillöst att ha fläckar på kläderna, oborstade skor, smuts under naglarna eller,

gud förbjude, smutsiga underkläder (jfr ”tarfliga ... kläder” ovan). Inte heller skulle man ha plånbok eller lösa mynt i byx- eller kavajfickor, och naturligtvis inte hålla händerna i fickorna. Jag fick lära mig att gå rak i ryggen och inte gå utåt med fötterna. Reglerna för måltiderna var också strikta: inga armbågar på bordet, inte tugga med öppen mun, inte prata med mat i munnen, inte ha kniven i munnen, inte sörpla eller doppa. Att dricka kaffe på fat var en ensamövning. Att tugga tuggummi var helt uteslutet, i alla fall för flickor (jfr ”grofva fasoner”, Skeggs 1999:17).

IRREPARABLA MÄRKEN

Skolan skapade och underhöll naturligtvis också föreställningar om klasstillhörighet, men jag minns inte att ordet klassmärke någonsin användes. Utbildning efter folkskola var inte självklar när det gällde flickor från arbetarklassen i början av 1960-talet. Min folkskollärarinna såg det som ett onödigt slöseri. Jag minns hur nöjd hon var över att advokatens dotter Lisa skulle fortsätta på realskolan, men när jag packade mina saker och bytte till flickskola *kastade* hon ner reservoarpenan i min väska. Jag hade varit duktig i de flesta ämnen hela folkskoletiden, men samtidigt belastad av klassmärken, som vår lärarinna fann löjeväckande och föraktfullt kallade ”bondska fasoner”. De som var belastade sa ”vart” där det skulle vara ”var”, böjde verben starkt (klippa klöpp, trycka tröck osv.), använde dubbelt supinum såsom ”kunnat trott” och ”velat haft” och sa ”större än mig” där det skulle heta ”större än jag”. En del skrev namn på sina idoler eller pojkvänner med kulspetspenna på händer och underarmar. Oförlätliga beteenden allihop och tydliga klass-

märken, som – ser jag nu i backspegeln – framställdes som förväntade och näst intill irreparabla. De användes för att skapa skillnad mellan dem som skulle vidare och dem som skulle hållas tillbaka.

OMSKOLNING

På flickskolan, där jag tillbringade fyra år, utsattes de få arbetarbarn som gick där för grundlig omskolning. Varje vecka fick klassen i läxa att lära sig två sidor med ord ur Olof Östergrens *Våra vanligaste främmande ord*. Det var ord som alla skulle kunna och många klasskamrater säkert redan kände till, men som vi arbetarbarn aldrig tidigare hört, till exempel *excerpera*, *föreviga*, *privilegium* och *voluminös*. Idén var att vi med hjälp av språket skulle kunna tillägna oss avancerad kunskap och tvätta bort betungande klassmärken. Orden jag lärde mig gick dock inte att använda hemma, vare sig i familjen eller på gården, så jag fick lära mig att bemästra dem i min ensamhet. De elever som tillägnade sig dem belönades av skolan med uppmärksamhet på lektionerna och premier på skolavslutningarna. Så även jag. När jag fick premium efter första året var det bevis för lyckad lossbrytning och påbörjad social klättring.

Klassmärken var också en fråga om umgänge. Jag lärde mig snabbt att jag inte kunde fortsätta fraternisera (se där ett ord från Östergren!) med de glada mopedkillarna Benny och Christer, som jag var uppvuxen med. Jag måste byta dem mot de skötsamma läroverkspojarna. Det var ett högt pris att betala, men tursamt nog flyttade vi samtidigt som jag började på Flickis, så lossbrytningen från barndomskamraterna blev en ”naturlig” följd av det. Folkliga nöjen som promenadåkning på

skridskor, ”prommis”, tillsammans med pojkar från folkskolans åttonde klass sågs inte heller som passande. Det kunde leda till för mycket intimitet med fel sorts pojkar. Kvällstid borde dessutom en flickskoleflicka hålla sig hemma. Hon skulle alltid vara noga med vem hon visade sig, ty hon representerade inte bara sig själv utan hela skolan. Även utanför skoltid kunde därför en lärare ha synpunkter på hur eleven såg ut eller uppträdde och exempelvis säga åt henne att gå hem och tvätta bort sminket, beordra henne att ta händerna ur byxfickorna eller spotta ut tuggummit!

På flickskolan var medelklassens döttrar i numerärt överläge. De hade även ett försprång i form av symboliskt kapital (Bourdieu 1986:147ff.): hyfsat välbeställda föräldrar, som var lärare eller ingenjörer och bekanta med inflytelserika och lokalt uppsatta personer. De bodde i radhus och villor, höll på med batik eller akvarellmålning, semestrade i Provence, åt fransk löksoppa och drack rött vin. Inför detta kunde man som arbetarbarn – om än väluppfostrad som jag var – känna sig chanslös, men det skulle visa sig att även jag hade ett symboliskt kapital som var gångbart på flickskolan (men inte i folkskolan!): jag var välbekant med klassisk musik genom min mor som dels spelade klassiskt på piano, dels gärna lyssnade på opera. Jag kunde min Beethoven, Chopin och Mozart. Detta kapital kunde möjligen kompensera för något klassmärke, men det var bara gångbart i skolmiljön för hemma på gården förstod sig ingen på sådan konstig musik.

Den fysiska flytten till den moderna förorten och lossbrytningen från den sköttsamma arbetarklassen gjorde mig vilsen och osäker utanför skolan. Mitt projekt blev en belastning i förorten. Jag hade ingen likasinnad att dela det med. Jag

sökte mig därför till den enda intellektuella miljön där: stadsdelsbiblioteket. Samtidigt roade sig mina jämnåriga med att sitta på ett cykelställ och röka. När jag gick till biblioteket kastade de sten på mig och ropade ”mallgroda”.

Mina tre yngsta informanter, K5 och M4-5, kallade dessa ungdomar för ”white trash”. De avsåg därmed en grupp där många var sjukskrivna, arbetslösa, missbrukare eller lätt kriminella. Även om white trash-begreppet inte förekom under min uppväxt var fenomenet bekant. Det var personer som bl.a. hade polisradio. Det var nu jag upptäckte den skillnad som uppstått mellan den jag var och den jag egentligen borde varit. Jag var ett exempel på vad Trondman i sin studie av klassresenärer kallar misslyckad socialisation (Trondman 1994:251ff.). Jag borde ha nöjt mig och inte gått till biblioteket som den värsta klassförrädare.

FRÅN POLISONGER TILL FOPPATOFFLOR

Som uppvuxen i arbetarklassen och åtminstone delvis omskolad i borgerlighetens flickskola kom jag för att studera till Uppsala på 1970-talet, då det var hedrande att ha sitt ursprung hos det arbetande folket, särskilt enligt dem som inte själva hade det. Ambjörnsson skriver att hans ”klassbakgrund förvandlades från belastning till ... en fjäder i hatten” (Ambjörnsson 1997:95). Allt jag lärt mig om uppförande och värderingar skulle nu tillämpas. Men, i Uppsalas akademiska miljöer gällde andra regler som handlade om att bryta mot konventionerna: gå i sunkig morgonrock hela dagen, dricka vin direkt ur flaskan och kanske framför allt: att klä sig i ”arbetarkläder” när det var fest: näbbstövlar, ullstrumpor, murarskjorta och snickarbyxor.

Det var inte arbetarklassens barn som gjorde det utan borgarnas. Det blev alltså ett klassmärke, som visade att de *inte* tillhörde arbetarklassen. Arbetarbarn som gick på fest fortsatte att klä upp sig i kavaj och finklänning (K2-3, M1-2).

Sedan 1970-talet har klassbegreppet omförhandlats. Inte minst har det påståtts att klass inte längre finns. Samtidigt har de ökande klyftorna mellan rika och fattiga vidgats och klass åter blivit ett nödvändigt begrepp (<https://www.katalys.org/wp-content/uploads/2018/06/No-20.-Klassstrukturen-i-Sverige.pdf?>). Vilka klassmärken kan då iakttas idag?

När mina informanter ombads att exemplifiera med klassmärken och förklara hur dessa röjer tillhörighet associerade flera genast till den mediala världen och bl.a. till realityöpan Gekås i Ullared. Programmet är ett exempel på hur klass framställs på ett övertydligt sätt, menade informanterna (K1, K4, M 1-2). I programmet återkommer några personer som ett slags huvudrollsinnehavare t.ex. Morgan på lagret, Ola-Conny i butiken, VD:n Boris, de svärjande systrarna Maritta, Gunnel och Laila från Hofors och camparna Kjell & Rosmarie. De sistnämnda representerar tillsammans med Morgan och Ola-Conny arbetarklassen. Systrarna och camparna representerar den vanliga kunden. Både med sina kroppar, sina kläder, sitt språk och sina inköp signalerar dessa kunder sin identifikation med en viss "klass". Flera är mycket överviktiga – en gång ett tecken på rikedom och arbetsbefrielse, nu ett bevis på felaktigt och ohälsosamt leverne. Systrarna som enligt mina informanter bäst motsvarar white trash är iförda Foppatofflor, illasittande överdelar och byxor. De har ett mycket ovärdat språk byggt på grova svordomar. Kjell & Rosmarie är förvisso betydligt mer välklädda och ver-

serade, men fyller ständigt sin kundvagn med onyttigheter som chips, läsk och grillmat. Den tjocka kroppen, de illasittande kläderna, det ovärdade språket och det osunda varuvalet är enligt samtliga informanter exempel på klassmärken som skapar skillnad mellan white trash och arbetarklass (K1-5, M1-5). Naturligtvis ser inte alla kunder i Ullared ut som de här omnämnda, men programmakarna tycks välja just extremer för att skapa de tydliga endimensionella karaktärer som såpoperakonceptet bygger på (jfr Lüthi 1986 om folksagan).

Genom att betona att systrarna från Hofors är white trash utesluter informanterna dem från den arbetarklass de själva representerar och vars värden – bl.a. stil och ett värdat språk – de värnar. De förhåller sig därmed positivt till sitt ursprung, även om de lämnat det i och med klassresan (Trondman 1994:147ff).

Ett annat exempel på klassmärke mina informanter nämnde var att ha hela tänder. Många har inte råd att betala för tandvård eftersom den är kolossalt dyr, menade de (K5, M 1, 4). De nämnde också piercing i ansiktet och tillade att det inte främst är Ebba från Djursholm som piercar sig i läpp, tunga, kind, näsa eller ögonbryn utan snarare "Tiffany i Bredäng" (K5, M5, jfr tatueringar och polisonger!). Samtliga nämnde de s.k. y-namnen Benny, Sonny, Conny m.fl. M2 menade att hans klienter mycket ofta bär y-namn. M3 sa att bråkiga pojkar i skolan "heter inte Mats eller Tomas, de heter Benny och Conny".

Mina kvinnliga informanter (K1-5) tyckte att kläder var bra och lättolkade klassmärken. De nämnde alla, utom K5, när vuxna par går i likadana träningsoveraller. De tänkte också på, vad informant K1 kallade "de otjänliga skodon som kallas Foppatofflor". Inte heller i dessa vill väl

Ebba i Djursholm sticka fötterna (K1-3). Andra klassmärken som diskuterades var (Hötorgs)bildkonst som Det gråtande barnet och Fiskargubben (K1, 3-4, M4-5). Bilder av det slaget uppfattades som exempel på klassmärken och ytterst dålig smak för somliga, speciellt de äldsta, K1-2, M1-3, men som tillåten kitsch för andra, särskilt för K5, uppvuxen i akademikerhem. De högutbildade av mina informanter kunde tillåta sig att ha en sådan bild framme men, ”hellre i badrummet än i vardagsrummet” tyckte en kvinna (K4).

Min undersökning tyder på att det finns tydliga föreställningar om att klassmärken röjer ens sociala tillhörighet. Undersökningen visar också att informanterna gör en skarp åtskillnad mellan arbetarklass och white trash. Det senare används för att markera skillnader inom arbetarklassen och upplevs så belastande att de ”bondska fasonerna” vid jämförelse närmast framstår som sofistikerade.

Genom att ta mig själv som exempel har jag sett hur folkskolan använde klassmärken för att skapa skillnad och hålla tillbaka vissa elever, medan flickskolan hade en strategi för att tvätta bort klassmärken för dem som ville klättra. Priset var ett visst avståndstagande från ursprunget, t.ex. vad gällde umgänge och uppförande.

Många år sedan fick jag dock ett kvitto på att en del av mina ”bondska fasoner” var bortslipade. När jag gick genom spärren på T-centralen och sa att jag skulle till Fittja, sa nämligen den unge spärrvakten glatt frågande: ”Lärare”? Då jag kom fram förstod jag vad han menade: ingen i Fittja såg ut som jag.

REFERENSER

Institutet för språk och folkminnen, Uppsala (ISOF)
Geijer, Herman ULMA acc. 36902:654d

Intervjuer utförda i Uppsala och Haninge v. 14-15, 19-20 2019

Kvinna 1 88 år florist
Kvinna 2 71 år sekreterare
Kvinna 3 68 år lektor
Kvinna 4 57 år museiintendent
Kvinna 5 37 år barnskötare
Man 1 70 år lektor
Man 2 68 år advokat
Man 3 56 år högstadielärare
Man 4 42 år rörläggare
Man 5 24 år FN-soldat

Litteratur

Ambjörnsson, Ronny, 1988. *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksarbete 1880-1930*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

-, 1996. *Mitt förnamn är Ronny*. Månepocket.

Bourdieu, Pierre, 1992. *Kultursociologiska texter*. Stockholm: Salamander.

Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, 1979. *Den kultiverade människan*. Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund. Lund: Liber Läromedel.

Lüthi, Max, 1986. *The European Folktale: Form and Nature*. Bloomington: Indiana Univ. Press.

Löfgren, Orvar 1991. ”Officiellt är vi alla lika”, i Kari Molin & Britt Ågren: *Klassresan*. Malmö: Alfabeta.

Skeggs, Beverly, 1999. *Att bli respektabel: Konstruktioner av klass och kön*. Göteborg: Daidalos förlag.

Trondman, Mats, 1994. *Bilden av en klassresa: Sexton arbetarklassbarn på väg till och i högskolan*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

(<https://www.katalys.org/wp-content/uploads/2018/06/No-20.-Klasstrukturen4-i-Sverige.pdf?>)

SUMMARY*Class Markers – Revealing Signs*

*(Klassmärken – tecken som röjer
Om motstridiga logiker i ett institutionaliserat möte)*

My late grandmother (b. 1904) considered tattoos and whiskers to be class markers revealing a simple background; criminals and sailors had tattoos and footmen wore side-whiskers. My father thought talking too loud and chewing bubble gum were social class markers. According to my recently conducted interviews, bad teeth and crocs are today's

class markers, as are certain names, such as Benny, Conny and Sonny. The youngest interviewees made a significant difference between the working class and so called white trash. They also mentioned "Ullared", a reality soap opera showing people with over-explicit examples of white trash class markers.

Keywords: Class markers, working class, white trash, reality soap opera, taste, respectability.

Agneta Lilja, PhD, Senior Teacher and Researcher at the Ethnological Department, Uppsala University, Uppsala, Sweden.